

Дічек Наталія Петрівна,

завідувач відділу історії та філософії освіти

Інституту педагогіки НАПН України,

доктор педагогічних наук, професор

ШТРИХ ДО ПОРТРЕТА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША-ПРОСВІТНИКА

Велич постаті Пантелеймона Куліша — письменника, поета, етнографа, фольклориста, філософа, громадського і просвітнього діяча, оригінального історика-аматора, літературознавця, перекладача — у національно-культурному житті України визначити доволі легко, адже в багатьох аспектах розвитку національної культури XIX ст. він став або першим або найкращим з-поміж інших. Так завдяки провіденційному усвідомленню необхідності для здобуття українцями державності здійснення мовно-культурного повороту в їхніх умах він став першим глашатаєм національної ідеї як невтомної боротьби у просторі культури. Вже в 1840-х роках П.Куліш поставив питання зв'язку рідної мови й національного менталітету, яке в подальшому блискуче розробив його сучасник О.Потебня; написав перший історичний роман літературною українською мовою («Чорна рада», 1857); створив варіант українського правопису, що поширився з назвою «кулішівка»; став фундатором перекладу українською мовою Святого Письма.

Для П.Куліша українська мова, чия історія «сягає в старовину глибше нашої літописної пам'яті» [6, с.92], була уособленням духовного життя нації, рушієм розвитку національної свідомості й національного самовияву, джерелом підтримання духу народу в боротьбі за незалежність і власну державу. Тому й сприяв він усіма можливими засобами її відродженню й розвитку, культурно-освітньому усаадненню, опануванню нею різних сфер суспільного життя (не лише мовленнєвої, літературної, а й наукової, юридичної тощо). Велич культурницьких ідей П.Куліша полягає в тому, що боротьбу за вирішення українського питання він пов'язав з

розвитком національної літератури й освіти, поширенням серед усіх верств українців творів рідною мовою, поверненням історичної пам'яті. І навіть нині, у незалежній Українській державі, ці ідеї залишаються актуальними й потребують постійної невсипної уваги, бо в житті сучасного українського суспільства досі не розв'язано проблеми, на актуальності яких провісницьки наголошував П.Куліш.

І хоча сам про себе віршованими рядками П.Куліш писав: «Я не поет і не історик, ні! Я піонер з сокирою важкою терен колючий в рідній стороні вирубую трудящою рукою», та в оцінках не менш визначних діячів української культури він постає «найкращим знатоком малоросійської мови, найкращим стилістом малоруським» (Б.Грінченко, 1899), «піонером культури на Україні» (М.Зеров, 1929), «гуртівником нації на ґрунті культури» (М.Грушевський, 1925).

Сучасні дослідники спадщини П.Куліша, представники окремого напрямку українського гуманітарного знання — кулішезнавства [10] — характеризують його як «великого класика української літератури (Ю.Бойко-Блохін, 1997), рушія і засновника новітньої української інтелектуальної, критичної думки (Г.Грабович, 2017), світоча української нації (В.Шендеровський, 2000).

Переходячи власне до предмету дослідження, зауважимо, що, по-перше, довге вступне слово спричинене необхідністю показати унікальність постаті П.Куліша в історії культури України і XIX, і XX, і XXI ст. й цим відтінити «незвичайні інтелектуальні повороти його думки» (О.Ясь). По-друге, загострити увагу на дивовижній багатогранності іпостасей діяча, а також притаманному здоровому глуздові як ознаці «хутірського філософа». Отже, йтиметься про педагогічні ідеї П.Куліша, які хоча й не часто згадуються гуманітаріями-кулішезнавцями, а проте варті бути врахованими й поцінованими як складник скарбів його спадщини, до того ж пов'язаний з ідеєю формування молодих поколінь українців.

Доречно наголосити, що серед українських дослідників педагогічних поглядів П.Куліша в першу чергу слід виокре-

мити О.Кравченко (нині — вже доктора педагогічних наук), яка в дисертації не лише ґрунтовно дослідила педагогічну та науково-просвітницьку діяльність П.Куліша (автор мала честь офіційно опонувати їй у 2009 р.), а й підготувала до публікації вибрані твори діяча, пов'язані з питаннями освіти (2008). Внеском О.Кравченко в педагогічне кулішезнавство стала також укладена нею збірка першоджерел (2015), що презентують серію перших дешевих україномовних «книжок спеціально для народного читання» під спільною назвою «Сільська бібліотека». Ці книжечки на думку видатного літературознавця С.Єфремова були «перша взагалі спроба цілком популярної книги, спроба, що на довго й по тому визначила була у нас тип народної книжки, так званих «метеликів» [2, с.8]. Автором ідеї їх видання в другій половині XIX ст. був П.Куліш і знову ж таки із прикметником «перший».

Серед імен інших сучасних дослідників освітньо-педагогічного доробку П.Куліша назвемо такі: М.Веркалець (окреслення ключових аспектів педагогічної спадщини (1989), М.Недюха (аналіз педагогічних поглядів (2015), С.Ковпик (про принципи виховання, (2003), Т.Дзюба (порівняльний аналіз букваря П.Беровича і «Граматики» П.Куліша (2016), Н.Кузьменко (історіографія досліджень педагогічної спадщини П.Куліша (2017), О.Тюнник (аналіз виховних поглядів (2017).

Проте, керуючись настановою геніального вченого В.Вернадського, що «історія науки повинна критично складатися кожним поколінням учених й не тільки тому, що змінюються наші знання про минуле, відкриваються нові прийоми його відображення. Ні! Необхідно знову науково переробляти історію наук, знову заглиблюватися у минуле, бо завдяки розвитку сучасного знання у минулому набуває значення одне і втрачається інше. Кожне покоління науковців знаходить в історії науки відображення наукових течій свого часу» [1,с.55], вважаємо за можливе висловити власне розуміння поглядів П.Куліша на виховання, описаних ним у двох невеличких, але педагогічно емких есе («про невміння викухувати дітей можна написати цілу книжку, та розумній голові досить два

слова» — зауважував сам П.Куліш [7, с.48]) — «Викохування дітей» (1868) й «Викохування дітей за підмогою школи» (1869).

Спершу акцентуємо на вживанні діячем слова «викохування» дітей у звичному для нас розумінні «виховання», отже, за П.Кулішем воно асоційоване з коханням-любов'ю, тобто батьківська наука має ґрунтуватися саме на таких почуттях до дитини. Глибина розуміння виховного процесу відображається в тому, що автор розпочинає свої міркування з моменту сповивання немовляти, до чого він ставиться негативно, як до неприродної дії щодо дитини, а він — прихильник руссоїзму, природовідповідності у вихованні. Так само П.Куліш висловлюється й про надмірне заколихування дитини й постійне її годування, у той час як це слід робити в певні години. Аби так чинити, пише діяч, батькам слід уважно спостерігати поведінку дитини — «змусити себе до поряднього пильнування свого обов'язку», в інакшому випадку «псуємо самі собі життя тихе, а разом з тим псуємо честиву природу дітську» [7, с.48]. Водночас, оскільки стаття написана українською мовою, вочевидь її адресовано широким колам населення, то не зайвою в сенсі поширення елементарних знань з гігієни побуту була й заувага автора про необхідність дбати «щобъ коло неї [дитини — прим.] було щогодини чисто» [7, с.48].

Як досвідчений вихователь, П.Куліш доводить читачам, що у вихованні дрібниць немає і починати виховувати треба змалечку. З дитини, якій батьки давали мучити горобчика, може стати мучитель «своіхъ слабосильних братівъ», а самим батькам, підказує він, слід подумати «про свою шкуру, бо добретця пещений коханець до батьківської шкури свого часу однимъ або другим робомъ, і буде самъ батько колись горобчиком на ниточці у свого безчутивного синка» [7, с.49]

Вчитування в тексти есе викликають подив від того, що висловлені в них понад 150 років тому поради й настанови батькам зовсім не втратили напучувального сенсу й звучать цілком сучасно. Справді, хіба не є доцільним таке звернення П.Куліша до батьків: «Не скверни їхъ [дітей —

прим.] ока и уха діломъ и словомъ ледачимъ. Нехай діти звикнуть бачити въ тобі не одну силу, а також правду и благодать. Хата мусить бути первою школою и первою церквою чоловікові» [7, с.49], або його порада не робити «дитину своїм тираном» [7, с.48] у контексті нерозумного потурання всім її забаганкам.

П.Куліш мудро наполягає на необхідності формувати в дітей повагу до батьків («хатня релігія»), не дозволяти навіть маленькій дитини зневажливі вчинки щодо рідних, як то скубнути батька за чуба або збити з матері очіпок. «Ся мала річ робить велику шкоду, бо дитина не визнає зъ малку первої своєї святині, а потім уже тільки боїтця батька чи матері, а въ душі не шанує. На всю жизнь рвется через се та нитка честивості, що зв'язувала бь молодих ізъ страшими» — резюмує П.Куліш [7, с.49]. Але він застерігає від того, щоб виховувати дітей «бійкою та лайкою, якъ уже підростуть», бо цим робляться лише «нижчі раби». А ті, хто хочуть діждати собі від дітей втіхи, пише він, мусять вчити їх хатньої релігії змалечку, коли вони ще немовлята, і «не одними словами, а такожъ і самимъ діломъ» [7, с.49]. Водночас П.Куліш зауважує про необхідність взаємної поваги між рідними, бо якщо батьки хочуть бути святинею в очах своїх дітей, то нехай і діти будуть святинею для них. Тут слід додати, що в творі «Хутірська філософія і віддалена од світу поезія» (1979) П.Куліш йде ще далі у своїх роздумах про виховання і стверджує: «Наше почуття до дитячого віку взагалі має називатися — повага» [9, с.149].

Продовжуючи міркування про «виховання дітей» вже засобами школи в наступному есе, П.Куліш головню критикує педагогічні звичаї тогочасної школи, що була чужою, недоброю до дитини. Тому дитина, пише він, вчителя «тільки боїця, а розуму його не бачить, бо самого его не любить» [8, с.112]. У міркуваннях П.Куліша про шкільне життя відчувається віддуння власних дитячих вражень і вражень від вчителювання. Розкриваючи мету і призначення шкільної науки, П.Куліш доводить верховенство життя людини й допоміжну

роль освіти у його «найкращому порядкуванні в семи и господі» [там само, с.112]. Водночас обґрунтовує необхідність навчання в школі, висловлюючись у сучасних термінах, для соціалізації дитини.

Характеризуючи постать і призначення вчителя, П.Куліш пише: «Учитель мусить бути учням за батька серед шкільної сем'ї и за матір серед шкільної малечі» [8, с.113], обстоює думку про особливу роль для шкільної справи «вчителів початкових», бо «не гімназія и університет мусять бути головними ступенями до того, щоб кохана дитина ваша стала чоловіком достотнім, а перш усього — рідна хата, потім початкова школа» [8, с.113]. На доказ своєї правоти П.Куліш наводить відомий йому досвід організації початкової освіти в Американських штатах. Він усвідомлює нереальність домогтися такого рівня в тогочасних українських умовах, проте вважає за потрібне збуджувати хоча б розуміння потреби змін у майбутньому, «щоб хоч на грядущі роки зрозумів дехто, як воно в нас есть, а як повинно бути. Саме вже розуміння — ступінь угору» [8, с.113].

У цих рядках не лише глибина проникнення П.Куліша в освітні проблеми, а й визнання своєї ролі провісника національного поступу. І навіть якщо згадати слова Г.Житецького про «безмежну самовпевненість та безмірне самолюбство» [3, с.40] П.Куліша, що зазначали й інші його сучасники, то, дивлячись з позицій нашого часу й усвідомлюючи велич його особи ренесансного масштабу, можна казати, що він мав на це повне право.

Література

1. Вернадский В.І. *Очерки и речи*. Вып.2. Ч.П. М., 1922.
2. Єфремов С. *В тісних рамиах. Українська книжка в 1718-1916 pp.* К., 1926.
3. Житецький І. Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860-70 pp.). *Україна*. 1927. Кн.1/2.
4. Зеров М. *Від Куліша до Винниченка*. Нариси з новітнього українського письменства. 1929. URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/history/Zerov/Zerov-Vid-Kulisha.pdf>

5. Кравченко О.О. *Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819-1897)*. Дис. ... канд. пед. наук. Ін-т педагогіки АПН України. Умань, 2009.
6. Куліш П. Дві мові, книжня і народня. *Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша*. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С.91-102.
7. Куліш П. Виховання дітей. *Маловідомі першоджерела української педагогіки (др. пол. XIX-XX ст.)*. Хрестоматія. К., Наук. світ, 2003. С.48-49.
8. Куліш П. Виховання дітей за підмогою школи. *Правда*. 1869. Ч.23. С. 198-199.
9. Куліш П. *Хутірська філософія і віддалена од світу поезія*. У кн.: Куліш П. *Моє життя*. К., 2005. С.139-381.
10. Федорук О. Кулішезнавство. Енциклопедія сучасної України. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51403

Євтух Микола Борисович,

*дійсний член (академік) НАПН України,
головний науковий співробітник
відділу історії та філософії освіти
Інституту педагогіки НАПН України,
доктор педагогічних наук, професор*

ОСВІТНЬО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Сьогодні, як ніколи, особливого значення набуває глибокого вивчення забутих або штучно замовчених імен вітчизняних педагогів і, зокрема, Пантелеймона Олександровича Куліша (1819–1897), видатного українського педагога, мислителя, вченого, культурного та громадського діяча, творча спадщина якого просякнута просвітницькими, виховними і дидактичними ідеями стосовно теорії та практики виховання і навчання, а також становлення